

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

Egy brassói lelkipásztor spirituális eltévelyedése az 1670-es években

Vázlat

Csak említést kap összefoglalásokban – így Friedrich Teutsch egyház-történetében – egy fiatal erdélyi szász lelkész, Johann Bayer konfliktusa Brassó lutheránus vezetőivel. Az istentisztelet külsőségeit és a dogmákat lebecsülő tévtanairól van itt szó, „weigelianus” eretnekségekről, amiknek nyilvános visszavonására kényszerül. A híres Fekete-templom levéltárából a közelmúltban előkerült sok tucat fóliót kell átírni, magyarázatokkal ellátni, közreadni – akkor a részletekre, talán a motívumokra is fény derül (teljes világosság akkor se, hiszen az iratok többsége az elfogult vádlóktól származik). Annyi ’ránézésre’ megállapítható, hogy a protestáns egyházakban Európa-szerte föltört bensőségesség-szomj, ’kegyességi krízis’ és lázadás esetéről van szó. A lutheri-melanchthoni befolyás központi térségében és Sziléziában tipikusnak, már-már törvényszerűnek tartható ez a jelenség; nem egyszer folytatódik az egyház elhagyásával, néha katolizálással. Magyarországon és Erdélyben még azok körében is igen keveset tudunk ilyesmiről, akiket a rendszeres peregrináció, a bőséges könyvimport meg a német nyelvismeret szinte predestinált a misztikus spiritualistákkal való irodalmi vagy akár személyes találkozásra.

A ritka bőségű dokumentumanyag egy – bátran ősinek nevezhető, a platóni, illetve hermetikus hagyományhoz is kapcsolódó – eszmeáramlat érdekes változatainak egykorú hazai fölbukkanását bizonyítja, de egyéni spekulációk első artikulálását és egy személyes dráma mozzanatait is segíthet megismerni, megérteni. Ebből a materiából adunk mutatványt az ismételt eltévelyedés szakaszainak bemutatása mellé.

Az ügynek négy fölvonása rekonstruálható a ma ismert adatokból. Az első mozzanat: négy egyetem látogatása után Johann Bayer 1675 tavaszán Lübeckben bukkan föl, amiről egy honfitárs elfogult – a két évvel későbbi perbefogáskor megrendelt – jelentéséből értesülünk: „Waß ein Ehrwürdig Ministerium Coronense wegen H. Bayers von meiner wenigckeit zu wissen begehret, bin ich bereitwillig alles umbständlich zuberichten” (Brassó, Archiv der Schwarzen Kirche, IV. F. 148. I/4.). Az anonim jelentésíró Eperjesről száműzve került Wittenbergbe, s onnan kifejezetten Bayer megfigyelésére ment Lübeckbe olyan honfitársak javaslatára, akik már tudtak valamit a brassói ifjú lelki válsá-

gáról, rajongásáról. A beszámoló részletes és igen érdekes, párbeszédekben sem szűkülködik (bemutattuk a Kolozsvárt 2003-ban megjelent Kiss András emlékkönyvben). A híres Hansa-városban talán vezetője volt egy kis konventikulumnak, de szélesebb körhöz szeretett volna szólni dörgő hangú prófétaként. Magántanítványait, a város lelkészeit és tanárait sikerült csak ostromolnia a közeli véggel, fenyegető röpirataival. Az ekkor már lübecki püspök, Samuel Pomariusnak is köszönhetően megússza itteni – föltűnést keltő – föllépését: önként távozik 1675. július 13-án.

Az ügy második fölvonása Bayer lelkipásztori működése 1676 folyamán szülővárosában. Az előzményeket ismerő számára rejtély: űzött vadként kényszerűen távozott nyár derekán, hogyan érkezett haza? S már az is váratlan, hogy lelkészséget vállalt alig pár hónappal azután, hogy a papi renddel szembeni idegenkedésének éles kritikával hangot adott. Négy prédikációját emelik ki a periratok, ezekből kettő szövegének másolatát ismerjük (az egyik bizonyára a concionátor kézipéldányáról készült). A brassói prédikációk közül az első 1676. január 5-én hangzott el, s az alább majd megismerhető határozott különvélemények nem fedhetik el előlünk, hogy nyoma sincs itt a prófétai hevületnek vagy a végváradalomnak.

Harmadik fölvonásnak Bayer perbefogását tekinthetjük, aminek kezdetét nem, de végét napra pontosan tudjuk: az *Errores revocandi* 24 pontban sorolja a megbánt és visszavont tévtanokat, és ezzel végződik: *A. 1677 d. 28. Xbris in Cronstadt Johannes Bayerus Corona-Transsylvaniae* (a 18. századi másolat lelőhelye a Fekete templom levéltárában: I. F 15 Nr. 33 f. 631–632). A per anyagából azért idézünk majd bőven, mert itt-hon hirdetett eszméit innen gondoljuk a legrészletesebben rekonstruálhatónak, akkor is, ha természetesen a vádlók elfogult torzításaival számolnunk kell.

Csak újabban váltak ismertté olyan adatok, amik Bayert évekkel nyilvános visszavonása után ismételt visszaesőnek mutatják. A barcasági káptalan jegyzőkönyvéből származik 1684. évi zsinatuk legújabb közreadott szinopszisa, ahol „Bayer fanaticus” téveszméit Henricus Conradusra vezetik vissza, azaz Khunrathra, a rózsakeresztesség előzményének és kezdeteinek híres alkímistájára. (A *Synopsis synodi a Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* című vállalkozás utolsó kötetében jelent meg. Achter Band, Heft 2., kiad. J. GROSS, G. NUSSBÄCHER, E. MARIN, Kronstadt, 2002, 391.) A zsinatról szóló krónika tudósítását a ma ismert utolsó életjelnek tekintjük. Anyaiskolájának, a híres brassói Honterus gimnáziumnak matrikulája 1663-nál, az egykori beiratkozásnál utólag, a peregrináció és a lübecki kaland említése után ezt jegyzi föl: ... „rediit in patriam, ubi erroris convictus palinodiam publice cecinit ac anno 1686 die 16. Mart. obiit. – Vir cetera religiosus ac eruditus.”

*

A vázlatunk élén ígért mutatóvány szorítkozzék arra, ami Bayer makacsul visszatérő, radikális elképzelése, amit a brassói egyház is legveszélyesebb tévtanításának tartott. Az emberi szerzésű könyvek fölöslegessé nyilvánítása, a tudomány és intézményei elvetése a misztikusok és spiritualisták régóta visszatérő eszméje. Kevésbé általánosan előforduló teória: a természet és a lelkiismeret könyvének beiktatása a Biblia mellé, az istenismeret fő forrásai közé. Mindenképpen van azonban ennek is közeli és távoli előzménye: a népszerű, Bayer idején is sokat olvasott írások közül gondoljunk csak Johann Arndt *Igaz kereszténységről* írt elmélkedéskoszorújára. Ebben a négy könyv közül három a *Buch der Heiligen Schrift*, a *Buch der Natur* és a *Buch des Gewissens* címet viseli. Comenius *Via lucisa* szerint az égi fény s belső megvilágosodásunk forrása 'háromságos': a világ, a lelkiismeret és az Írás könyve. A természet könyvének toposzát már Paracelsus is készen kapta, (nemcsak) hermetikus közhely már a középkorban. A conscientia ebben az összefüggésben nem a máig használt értelmében fordul elő, nem egyszerűen a morális cselekvés iránytűje pusztán; a magyar szóból ki nem következtethető *Mitwissen* inkább, az Istennel való együttgondolkodás valamilyen kozmikus törvénye (aminek a társadalmi szankciók legfőljebb a realizálásában működnek közre). Olyan antropológiát tételez föl ez a szemlélet, aminek kiindulása egy, az emberrel együtt született *Urgewissen*. A klasszikus bibliai helynek (Rom 1,19) sok kortárs tulajdonít – a pogányok befogadásán túl – ilyen kozmikus értelmet. A conscientia centrális szerepe az Isten- és a világmagyarázatban Bayernél csakis a misztikus belső megvilágosodással párhuzamosan fordul elő. Ezt azért is fontos megjegyeznünk, mert akkor, amikor a brassói teológus-jelölt Lübeckben egy krétarajzban is hitet tesz, ugyanakkor egy nem távoli német városban, Jénában Matthias Knutzen igazi 'lelkiismeret-vallást' hirdet: durván ateista spekulációihoz csatlakozik nála a pótlék megnevezése. Állítólag nagyszámú híveire ezért ragadt a *Gewissener* vagy *conscientiarii* név. Úgy tűnik, Bayer fölfogása éppúgy nem hasonlít a jénai fenegyerekéhez, mint a 17. századi magyar reformátusok gyakorlatias lelkiismeret-vizsgálata, a puritán *self-examination* kultuszához. Talán nem tévedtek az inkvizítorok, mikor a bayeri tévtanok példaképeként ebben az esetben Caspar von Schwenckfeldet emlegették. Luther és Paracelsus kortársa differenciált a hamis és az igaz conscientia közt (1533-ban értekezést adott ki *Von einem christlichen, neugeschaffenen und einem pharisäischen, alten, menschlichen Wissen*). Különösen figyelemre méltó, hogy Schwenckfeld rendszerében a középponti helyre tett igaz lelkiismeret szinonimái: a logos, az *innere Licht*, sőt a bűnbeesés előtti, romlatlan *Vernunft*.

Részletesebb szövegpéldáinkat is ennek a középponti gondolatmenetnek az előfordulásai közül választottuk, és időrendben mutatjuk be.

1675: A névtelen lübecki jelentésből kölcsönös vádaskodás, ócsárlás általánosságai után ismerjük meg azt a jelenetet, amikor Bayer krétát ragad, s a jelentésírónak fölrajzolja „az ő fundamentumát”: „Hat mir auch alß bald mit Kräyden ein Figur gemacht, daß sein fundament wäre, die figur war solcher gestalt:” a gúla csúcsán *Deus*, alapéleire *Mundus*, *Conscientia* és *Sacra Scriptura* kerül. Az elképzelésről rajzot is ad, de röviden szól csak

az ismeretlen honfitárs; nem ilyen elmékedésekről várnak beszámolót, hanem Bayer abszurditásairól, veszélyes prófétaí ambícióiról és terveiről. Bizonyos, hogy az eddig elő nem került, de a jelentésben többször emlegetett röpiratok (Kartchen) bővebben szólnak Bayer világlátásának fundamentumáról.

1676: A *Prima Concio in Templo Johanneo Ao. 1676 die 5 Januarij habita* Jézus megkeresztelését választja témának, mégis az emberi szerzésű könyvek fölöslegességéről, a Szentháromságot formázó „könyvháromságról” szóló elmékedéssel kezdődik. „Der dreyeinige Gott zu seiner erkantnuß hat uns ein dreyeiniges Buch gegönnet... nemlich: Gott der Vater in dem Buch der Natur als ein gnadenreicher Schöpffer; Gott der Sohn in dem Buch der Heiligen Schrifft als ein heilwärtiger Erlöser; Gott der heilige Geist in dem Buch des Gewißens, als ein Trost, und lehrreicher Heiligmacher wäre.” Ezeket a könyveket éppúgy nem lehet elválasztani egymástól, ahogyan a Háromság személyeit. A pogányok súlyos kudarcot vallottak az ilyen kísérlettel (ti. nem ismervén Krisztust, Szentlelket, Írást, nem tanulhattak *nur aus der Natur allein.*) Az újabb írástudók fölfuvalkodottsága példázza, hogy a kereszténységben is megjelent a bolondságra és káoszra vezető egyoldalúság: „es haben auch viell in der Christenheit aus der H. Schrifft, allein aus der Bibel wollen gelehrt werden mit Hindansetzung der Natur und des Gewißens, daher sie es nicht anders seyn kandte, durch ihre eigen ertichtete vor Gott dem H[err] thörichte Weißheit, mit sehenden augen blindt und mit hörenden Ohren taube, nach Esa. 43 gewißen-lose Gelehrte und wo ich noch deutlicher sagen darff, verkehrte Gelehrten worden sind, und haben allerley Ketzerey und ungleiche Deutung der Heil. Schrifft beygemeßen, auß keines andern, als auß des Teuffels trieb, als welcher den Menschen nicht gegönnet, daß Sie aus dem dreyeinigen Buch Gottes den dreyeinigen Gott solten recht erkennen.” Még egy fölkiáltást is kiérdemelnek a brassói lelkésztől ezek a megkerült írástudók: „Wie aber wollen als Streiter Jesu Christi ... im Nahmen Gottes dem Menschen-Mörderischen Satan ... getrost entgegen stellen?” Sorra veszi ezután a természet és a lelkiismeret könyvét (kitérve a *creatio ex nihilo*-teóriára: „Was das Nichts sey, darauß die Weltt erschaffen ist?”)

1677: A fenti idézetek a peranyag részeként megismert másolatból valók, s a vádirat különböző fogalmazványai bizonyítják, hogy a „háromságos fundamentum” a nyomozók és vádlók számára is kiemelt tévtannak számított. Így a *Recensio Erratorum crassiorum, qua Johannes Bajerus prodidit in intempestiva sua cognitionis clave* példás rendben sorolja a durva tévedéseket, az első osztályba (articulus) a Bibliáról, a másodikba a Szentháromságról, a harmadikba Krisztusról, a negyedikbe a jó és gonosz angyalokról, az ötödikbe az emberről alkotott tévedések és cáfolataik kerülnek. Az első articulus szövegét kevés kihagyással közöljük (a brassói Fekete templom levéltárából idéztünk eddig is, a következők jelzete: I. F 15 Nr. 33, f. 598–602.).

Articulus 1. De Sacra Scriptura

Error I. Bayer lehret, Gott habe nur drey Bücher, die H[eilige] Schrift, die Natur und daß Menschen Gewißen, in welchen ein Christ studieren soll. Die andere Bücher alle, Theologicos und Philosophi. verwirfft Er, als solche Bücher, welche (1) gegründet seyn aufs unzehlich viel, vom Teuffel herrührenden Meinungen, (2) führen zur Thorheit, zum Baum deß Erkäntnis Guttes und böses, zur Phantastischer einbilderischer Thö[...], Ehre und Furcht seiner selbst, (3) in den so lehrt unnöhtige, überflüßige Dinge, welche dienen zur Prallerey, der Ehren, deß Reichthümb, Vollüsten und deß Ebenbildes des Teuffels. Endlich setzet Er dieß epiphonema hinzu: En! haec omnia per infidelitatem mundani homunculi causantur. Sihe! das alles verursachen die Welt Menschen durch den Vnglauben.

Refutatio Diesem zuwieder lehren wir, es können und sollen fromme Christen mit guttem Gewissen leßen, nicht allein die H. Schrift, sondern auch anderer frommer gottseliger rechtgläubiger Kirchenlehrer bücher und Schrifften, als welche der H. Schrift nicht zuwider sondern vielmehr zu der Erklärung[599] deß rechten Verstandes ihrer Bücher geschrieben. Alles zu dem Ende, daß Gottes Ehre, Majestät und Herrlichkeit desto mehr kundbahr und offenbahr, der Menschen zeitliches Heil aber desto leichter und ehe befördert werde. Von philosophischen Büchern aber sagen wir eben das, daß sie mit Nützen können gelesen werden, weil sie anders sein als ein Schlüssel oder außlegung deß Buchs der Natur und deß Gewißens. Und ob woll solche Bücher bißweilen ihre Mängel und Irthümen haben ... Da er ohne allen Vnterscheid alle Theologische und Philosophische Bücher verdammet, und dem Teuffel zugeschrieben hat. Ex ungue Leonem! An den Klautz mag man sehen, was dieser von ein Vogel sey, und was er im Schild führe. Ketzerische und andere ärgerliche Bücher werden billig als ein Seelen Gifft werworfen.

Error II. Bayer lehret, Gott habe dreyerley Wort, wodurch Er mit den Menschen rede, das (1) seyn die Wirckungen der Creaturen, das (2) das selbständige Persönliche Wort, das (3) das Zeugniß unsers Gewißens; das erste eignet Er Gott dem Vater, das (2) dem Sohn, das (3) dem H. Geist. Einen jeden Person ein sonderlich Wort.

Refutatio Von dieser Abtheilung [de]ß Worts Gottes unter die drey Personen, der H. Drey Einigkeit weiß die H. Schrift durchaus nichts, daß wissen wir aber auß H. Schrift, daß Gott zweierley Wort zugeschrieben worden, das (1) ist verbum substantiale et personale, das wesentliche Persönliche Wort, und das ist der Sohne Gottes selbst verlihen S. Joh. schreibt: Cap.1,4. Im Anfang war das Wort, und das Wort war bey Gott v. 14. Vnd das Wort ward Fleisch etc. Durch dieses Wort hat Gott alles erschaffen, was im Himmel und auff Erden ist Joh. 1,3, Gal 1,16 das (2) ist verbum vocale, das mündliche und in H. Schrift verfasste Wort, welches Gott vorzeiten geredet hat zu den Vätern, durch die Propheten im Alten Testam. und am letzten zu uns im N.T. durch seinem Sohn, wie S. Paulus redet Heb.1,1.2. durch dies gepredigt Wort, welches bestehet im Gesetz und Evangelio, erleuchtet, bekehret, rechtfertiget und

heiliget und Gott, daß wir seelig werden 1Cor1,21. Dieß schriftliche oder mündliche Wort muß der Bayer nicht für Gottes Wort halten, weil er in Seiner Abtheilung, solches weder Gott dem Vater, noch Gott dem Sohn, noch dem H. Geist zuschreibet, sonder Gantz verschweiget, da Ers doch billig hätte sollen nennen, weil es das Wort des Lebens, ja daß ist Joh. 6. – Damit verräht Er sich, daß Er mit den Schwenckfeldern unter einer Decke lieget, und dem Entusiasmo ziemlich nahe verwand ist, weil er dem Zeugniß seines Gewißens als einem immediato testimonio Sp. S. so viel zuschreibet, [601] daß auch das Verbum Scriptum bey Ihm darnach muß gebeuget werden, wie fast auß allen seinen neuen Lehr Punckten zu ersehen, die Er der alten Lehr der christlichen Kirchen entgegen setzet und für wahr hält, weil es ihm sein Gewißen also saget, da er doch bedencken solt, was es vor ein betriegerisch Ding, mit unsern durch die Sünde verdorbtten Gewißen sey. Was einer für wahr und recht hält, das hält der ander für falsch und unrecht. Woher kompt das Traum von dem blinden und betrügerischen Gewissen, das saget einem dieß dem andern das, weil es durch die Sünde gantz verderbet ist und nicht allezeit kan und will erkennen, was recht oder unrecht ist. Darumb das Zeugniß deß gewißens nicht schlechter kling für einem Wort Gottes soll gehalten werden, sondern mann soll unterscheiden inter conscientiam agram et sanam, rectam et errantem, liberam et falsis opinionibus occupatam, vigilantem et dormientem, institutam et destitutam.

Error III. Bayer lehret, die seeligmachende Erkänntniß Gottes solle und könne mann suchen und finden ex Harmonia naturae, Scr[iptur]ae et conscientiae, auß übereinstimmung der H. Schrift, der Natur und deß Gewißens.

Refutatio Die geistl. Kirche hingegen, wie sie, dessen dreyen Büchern, nemblich libro Sacrae, naturae et conscientiae Ihr gebührendes Lob gerne läßet, also lehret Sie daß ein großen unterscheid zu machen unter der natürl. und seligmachend. Erkänntniß Gottes und natürl. Erkänntniß G. kan mann zwar schön auß dem [602]Buch der Natur und deß Gewißens dediciren und selbe haben auch die Heyden gehabt. Aber weil [...] sehr unvolkommen, schwach und dunckel gewesen, so ist niemand [dad]urch seelig worden. Denn die Heyden, ob sie wohl gewust, daß ein Gott ist, haben sie Ihn doch nicht gepreiset als einen Gott, sondern seyde in Ihrem natürl. dichten eitel worden, und unverständiges Hertz ist verfinstert, da sie sich für weise hielten, sind sie zu narren worden Rom.1,19. Darumb nennet Paulus die Heyden bey ihren natürl. Erkänntniß Gottes todte Leute Eph. 2,12. Vnd 1Cor.1,20. Gott halte alle natürl. Weißheit der Welt für Thorheit. Von Natur sind wir Kinder deß Zorns v.3 Tod in Sünden v. 5. ja ohne Gott in der Welt. Aber die seligmachende Wahrheit Gottes und Erkänntniß kan man allein auß der H. S. haben. Darin sie auch allein zu finden ist. Denn dieweil die Welt durch ihr natürl. Weißheit, Gott in seinen seeligmachenden Weißhet nicht erkennt, gefiel es Gott woll durch thörichte Predigten deß H. Evang. welches allein H. S. verfaßet ist seelig zu machen die daran glauben. Stehet 1Cor.1,21 wer dem nach die seeligmachende Erkänntniß deß dreyeinigen Gottes dem Buch der Natur und deß Gewissens zuschreibet,

der raubet der H. S. als der rechten Königin und Meisterin deß wahren Erkäntniß Gottes, die Ehre und Kron die Ihr allein gebühret, und setzet selbe auch den Mägden n[ämlich] dem Buch der Natur und deß Gewissens auf, da es doch heisset: gloriam meam alteri non dabo, ich will meine Ehre keinem andern geben Esa. 42.

A bő idézetbe foglalt Bayer-citátumok éppúgy, mint a vádirat mellékletei nem föltétlenül autentikusak, de alkalmasak lehetnek a vádlott gondolatrendszerének ideiglenes rekonstrukciójára. Az elfogult refutációk is tartalmaznak figyelemre méltó elemzéseket. Ezek alapján bizonyosnak látszik, hogy a 16–17. századi nem-lutheránus lutheránusok vezérgondolkodója, Valentin Weigel, máskor a sziléziai Caspar Schwenckfeld követőjének nem alaptalanul tekintették Bayert. Egy esetben – éppen abban a brassói matrikula-jegyzetben, ahol egyedül említik lübecki tartózkodását – a német földön csak nemrég fölbukkant kvéker szekta befolyását tételezik. Khunrath alkímiai tabuláit követő fanatikusnak, a hermetikus eszmék elkötelezettjének is nevezhetik. Az ilyen eltérő megítélések (vagy csak ötletek) azonban valamelyest hiteltelenítik egymást. S ha elfogadjuk e besorolások némelyikét, akkor se kizárt, hogy ne csak izmusok érzékeny recipiensét lássuk Bayerban. A *religiosus* és *eruditus* férfiú – úgy tűnik – saját eszméket is képviselt, sőt egy saját rendszer körvonalait is fölismerhetjük talán. Samuel Pomariust, a Wittenbergben is tanító teológiai doktort követnénk ilyen föltételezéssel. Ő egy személyes találkozó és Bayer röpiratának elolvasása után azt mondta: ez a fickó olyasmit ír, amit még soha senki nem hallott. („H. Doctor Pomarius sagte, der Kerl macht... solche Glossas, die nie sind erhöret worden.”)